№ 137: ПЛЕТИВО ІДЕНТИЧНОСТІ

«Ще за Гетьманщини старої давно се діялось колись...»

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

30 СЕРПНЯ 2026

Громадянську ідентичність, як відомо, визначає не паспорт. Вона — це передовсім ціннісний вибір, сформований під впливом багатьох чинників, зокрема й когнітивного — тобто як результат осмислення колективного історичного досвіду спільноти.

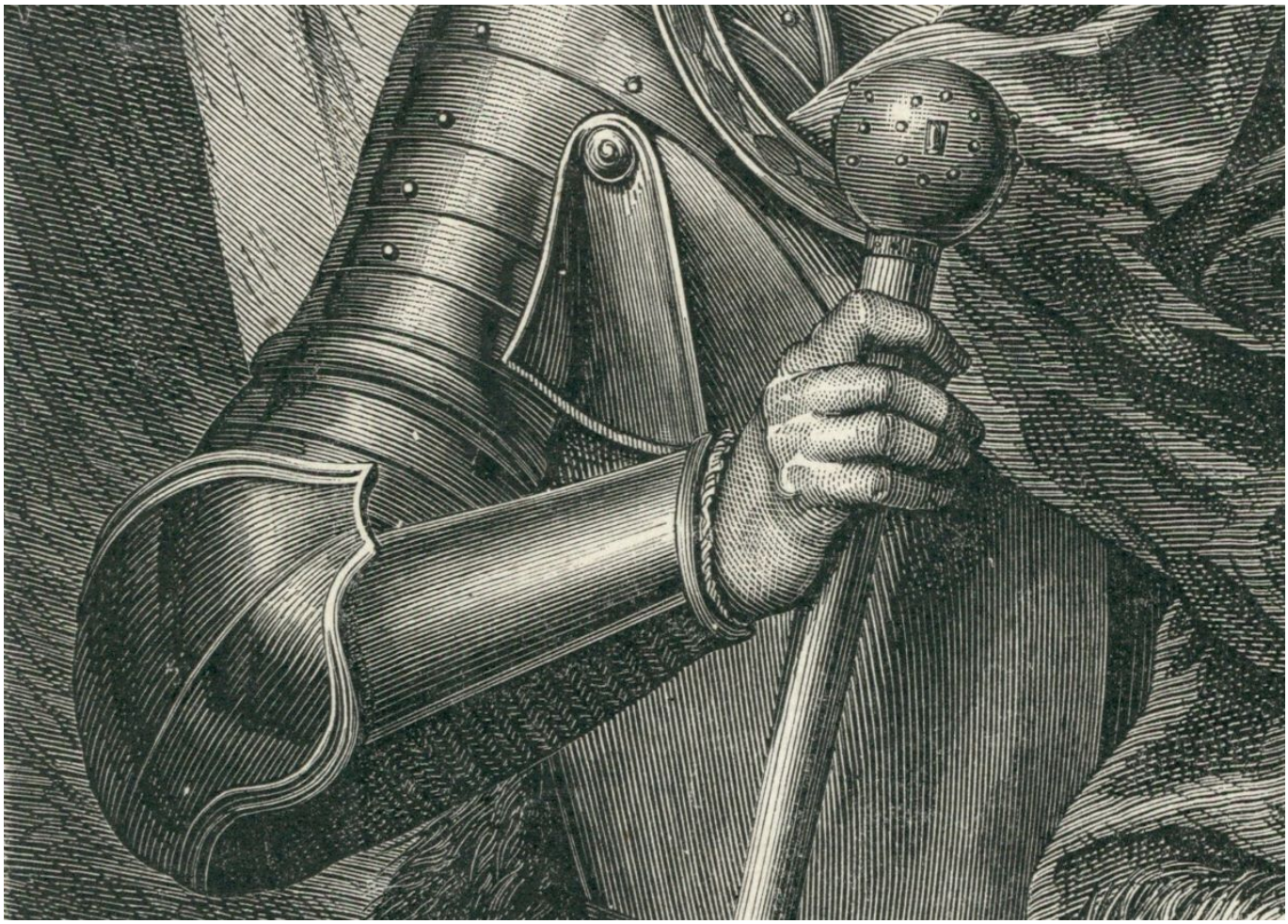

Іґнацій Хелмінський, «Іван Мазепа» (фрагмент дереворита), 1871 рік

Коли мова заходить про колективний історичний досвід українців, який і сформував їхні основні поведінкові патерни, то зазвичай увагу найперше звертають на глибинні історичні травми, багатовіковий досвід бездержавності або ж радянський спадок хронічної недовіри до державних інституцій і, відповідно, персональної безвідповідальності. А дарма. Адже наша історична пам'ять, на щастя, насправді набагато глибша. І в ній кореняться й ті прояви «колективної душі», завдяки яким українці стали пізнаваними у світі зі свого найкращого боку: відданість свободі й демократії, громадянська активність і відповідальність. Здатність у відповідь на спробу влади сфальсифікувати результати виборів мільйонами вийти на Помаранчевий майдан у 2004 року та відстоювати, навіть під кулями, гідність нації у 2014-му.

Витоки саме таких проактивних поведінкових патернів сучасних українців можна угледіти в багатьох сторінках героїчного минулого, але найперше в цьому контексті резонує історія козацької доби. Час, коли задля оборони «козацьких прав і вольностей» і повстання піднімали, і революції звершували, і руйнували одні держави та зводили на їхньому місці нові, покликані бути справедливішими.

Військова складова козацької історії нам більш-менш відома, про неї написано чимало як академічних, так і художніх творів. Але не менш важливий її немілітарний бік, що віддзеркалює уявлення козаків про добро і зло, про справедливість, а також про оті «козацькі права і вольності», які вони так заповзято відстоювали, можливо, інколи навіть на шкоду більш реальним актуальним потребам.

Центральне ж місце в системі громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків посідало поняття колективної волі. Саме воно вивершувало піраміду принципів публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького й охоплювала рівність, свободу громадянського голосу, підпорядкованість меншості рішенням більшості тощо.

Реалізація колективної волі козацтва відбувалася передовсім через функціонування загальних військових рад (на них вирішували всі важливі питання козацького життя) та вільне обрання старшини. Усієї старшини — від курінного отамана до гетьмана. Й обов'язково — вільними голосами.

Козацька рада

Найперший відомий історикам опис ради на Січі походить із початку червня 1594 року, коли

на Запорожжя прибув посланець австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга Еріх Лясота, щоб запропонувати козакам виступити проти Оттоманської Порти на боці імператора. Як занотував Лясота, аби вирішити цю важливу справу, запорожці зібралися на раду. Старшина утворила у центрі майдану вужче коло, а рядове козацтво (або ж чернь) стало оточило її ширшим. Поки старшина дискутувала, чернь гучними вигуками і підкиданнями шапок почала виявляти згоду піти на службу до Габсбургів. По тому натовп кинувся до старшинського кола, погрожуючи покидати у воду і втопити кожного, хто перечитиме цьому наміру. Як зауважує посланець імператора, через таку одностайність старшина одразу ж погодилась, не насмілюючись суперечити черні, «такій дужій та могутній, коли розлютується, і тільки вимагала переговорити з нами про умови». Вибрані козацькі депутати знову утворили посеред великої ради маленьке коло в яке після довгих нарад запросили й Лясоту. Коли умови переходу на службу імператору було узгоджено, осавули обійшли навкруг велике коло, оповідаючи всім присутнім про результати перемовин. На знак згоди козаки голосно вигукували й підкидали шапки.

Початок Української революції в середині XVII століття небагато змінив у функціонуванні ради. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники заявляли про згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше, ради відбувалися серед «галасів і фурій», а гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом. Наприклад, в епістолярії брацлавського воєводи Адама Киселя зберігся опис ради, яку Богдан Хмельницький скликав у червні 1648 року, щоб обговорити умови миру з Річчю Посполитою. Тоді зібралося близько 70 тисяч козаків. Зачитані пропозиції польської сторони щодо замирення збурили «довгі крики і хвилювання». Хмельницькому довелось тривалий час заспокоювати розбурхане товариство, закликаючи на допомогу і старшину, і статечних козаків.

Зрозуміло, що ухвалити зважене, стратегічне рішення за цих умов було складно. Неефективність механізмів прямої (чи, точніше, військової) демократії ставала дедалі критичнішою зі становленням Української козацької держави.

Тож, враховуючи малу ефективність загальних рад і зважаючи на потребу оперативно реагувати на проблеми, Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання та переносить розгляд важливих справ на старшинську раду. Саме вона стає в Гетьманщині уособленням колективної волі козацького товариства та необхідною умовою легітимності державних рішень. У січні 1669 року гетьман Петро Дорошенко стверджував, що в Україні «без совіту полковників й іншого товариства нічого учинити не можна». Тож не дивно, що, описуючи з'їзд козацьких старшин 1677 року, джерело буденно констатує: зібрання те відбулося «за давнім військовим звичаєм».

Загальна (Генеральна) рада в цих умовах мала радше церемоніальну роль: на неї переважно виносили питання, щодо яких уже дійшла згоди старшинська рада, отже, не було потреби в гострих дискусіях. Генеральна рада, отже, залишалася символом колективної волі Війська Запорозького, але перетворювалася на такий собі ранньомодерний плебісцит. Але ігнорувати цей «давній військовий звичай» було небезпечно: доказ цьому — гірка доля й Дем'яна Ігнатовича, й Івана Самойловича, котрих позбавили влади саме через звинувачення в небажанні вирішувати важливі державні справи спільно, на козацькій раді.

Такий стан речей, освячений традицією, закріпила Конституція 1710 року. У відповідності з її нормами всі найважливіші справи — що стосувалися, наприклад, цілісності батьківщини та її загального блага — гетьман був зобов'язаний вирішувати лише за участі старшини. Творці Конституції зробили енергійну спробу реанімувати й інститут Генеральної ради, перетворивши її на повноцінний ранньомодерний парламент. Один із її пунктів наказував гетьману скликати раду тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці. Порушення цього обов'язку загрожувало втратою влади. Гетьману забороняли також «що-небудь без ради, приватною своєю владою, зачинати, установляти і в дію приводити».

Принагідно варто зауважити, що військова рада була обов'язковою не лише на вищому — генеральному — рівні. На рівні полків таку функцію виконувала полкова рада, на рівні сотень — відповідно, сотенна, куренів — курінна. Ба більше, якщо інститут Генеральної ради поступово трансформувався в суто церемоніальний, то військові ради місцевого рівня зберегли первісний функціонал до останніх днів існування Гетьманщини.

Виборчі процедури в козацькій Україні

Іншим способом реалізації колективної волі козацтва було обрання вільними голосами всього складу старшинського корпусу. Ця традиція має витоки ще в тих часах, коли козацьким ватагам, аби вижити в Дикому Полі, необхідно було забезпечити елементарну керованість своєї спільноти — тож і вибирали з-посеред себе найбільш досвідченого, хороброго і прозірливого. Коли ж на Дніпровому Низу, за порогами, постала Січ, традиція формалізувалася: раз на рік запорожці збиралися на раду, аби повністю оновити склад старшинського корпусу. Звичайно ж, дехто міг зберегти владу. Але обов'язково після того, як складе старшинські повноваження.

Коли правителі Речі Посполитої хотіли впокорити козаків, то найперше заперечували право товариства самим обирати собі старших. Скажімо, придушивши козацьке повстання

1637–1638 років, королівська влада покарала «ребеляntів» насамперед тим, що заборонила Війську Запорозькому вільно обирати гетьмана і полкову старшину. Революція середини XVII століття розпочалася взимку 1648 року з протилежного — обрання вільними голосами на гетьманство Богдана Хмельницького та інших військових старшин. А одна з її проміжних перемог полягала саме в тому, що товариство здобуло право всю свою старшину (від найнижчої курінної і до найвищої генеральної та гетьмана) вільно обирати на раді й так само — вільно на раді — позбавляти уряду.

Такий порядок формування влади утвердився й у Гетьманщині. Там виборчі процедури були достатньо формалізовані, мали чіткий сценарій проведення й так само чіткі маркери легітимності. Аби започаткувати, скажімо, виборчий процес у полку, отримували відповідний дозвіл гетьмана. Далі з ініціативи сотень чи полкової старшини висували кандидатів і відводили певний час на те, щоб їх обговорити. По тому відбувалися вибори. На визначений гетьманським універсалом час у місті збиралися виборці з усього полку, від усіх сотень — це була обов'язкова умова легітимності процедури. Від однієї сотні на вибори могло прибути 10 козаків, від іншої — 30 чи й 70, але при цьому кожна сотня могла подати одну «воту» (граматично неправильна форма слова «вотум» від латинського votum — бажання, воля, голос). Так само один голос мали кожен діючий і відставний полковий старшина, знатні військові товариші та колегія виборців від міщан полкового центру. Усі ці голоси під контролем офіційних представників гетьманського уряду ретельно рахували полкові осавули, а результати фіксували у спеціальному документі — так званому «виборі». Легітимність результатів засвідчували підписи як «лічильної комісії», так і гетьманських представників, полкової старшини та, що важливо, всіх кандидатів на старшинство, котрі брали участь у виборах. Правильно оформлений і належно засвідчений «вибір» і ставав підставою для затвердження результатів виборів гетьманом.

Обирати чи призначати?

1728 року гетьман Данило Апостол так обґрунтовував очевидну перевагу обрання вільними голосами на уряди генеральної старшини, полковників і сотників Війська Запорозького: «Визначені указами старшини, сподіваючись, що не будуть без указу відставлені, чинять підкомандним образи, накладають нестерпні тяжкості; натомість коли хто вільними голосами у владу приходить, то через побоювання її втратити має добре і безобразне з ними обходження і не чинить їм обтяження».

Звісно, спокуса призначити «свою людину» (скажімо, гетьману на полковництво чи полковнику

— на сотництво) була завжди. Нерідко її доволі успішно реалізовували. Адже вкрай важко повірити, що без прямого гетьманського втручання 1695 року на полковництво в Ніжині могли обрати небожа Івана Мазепи Івана Обидовського. Кандидату на час виборів заледве виповнилось 19 років, та й жодних «служб» у Ніжинському полку виконувати не доводилось, аби хоч якось зарекомендувати себе перед полчанами. Єдиною на той час службовою відзнакою Обидовського був отриманий від царя титул царського стольника; однак і його представник «золотої молоді» Гетьманату здобув іще 1689 року, тобто у віці тринадцяти літ, тож видається, що його особисті заслуги в цьому — крім самого факту народження в сім'ї гетьманової сестри — були доволі скромними. Аналогічні застереження можна висловити й щодо іншого родича Мазепи, київського полковника Костянтина Мокієвського, чи щодо трьох синів гетьмана Самойловича, які в доволі юному віці стали полковниками.

Як насправді ставилося козацьке товариство до старшин, котрі не пройшли горнила вільних виборів, а отримали уряди з вищих рук, наочно демонструють зрадливості доль не одного гетьманського улюбленця. Скажімо, Данило Єрмолаєнко здобув пернач переяславського полковника без виборів, з рук гетьмана Брюховецького, в 1663 році й насолоджувався владою до липня 1666-го — аж поки в Переяславському полку не вибухнуло повстання проти Москви. І вже на самому його початку Єрмолаєнко втратив не лише пернач, але й голову. А чому? А тому, пояснює козацький літописець Самовидець, описуючи обставини цієї трагедії, що полковника переяславські «козаки не любили, бо насланий був», тобто не обраний товариством, а присланий гетьманом.

Трагічною була доля й іншого гетьманського «насланика» — полтавського полковника Григорія Витязенка. Тут уже бере слово інший літописець — Самійло Величко: щойно на початку червня 1668-го до Полтави долинула звістка про те, що козаки вбила гетьмана Брюховецького, як Витязенка позбавили влади та, разом із полковим осавулом Обіденком, «до гармат покували і скоро тиранського на смерть позабивали». На полковника одразу ж обрали Дем'яна Гуджола, чоловіка «доброго, смиренного, побожного і простодушного». Але головна його чеснота, вочевидь, полягала в іншому: його на уряд полтавці обрали «вільними голосами», а не отримали від гетьмана.

Полтавський полк — колиска української виборчої демократії?

На лаври найдемократичнішого в Гетьманщині по праву може претендувати Полтавський полк. У XVII столітті рідко кому з тамтешніх полковників щастило затриматися на уряді більше

одного-двох років підряд. Скажімо, згаданий перед цим «добрий, смиренний, побожний і простодушний» Дем'ян Гуджол, посівши посаду влітку 1668-го, урядував лише пів року. Від нього полковницький пернач на кілька місяців перейшов до Костя Кублицького, а далі — до Филона Гаркуші, чия каденція тривала лише до травня 1670-го. І це попри незаперечний авторитет у війську — Гаркуша, нагадаю, ще разом з Богданом Хмельницьким піднімав козаків на повстання в 1648 році. На зміну йому прийшов іще один козацький «важковаговик» — Федір Жученко, котрого перед цим вже декілька разів обирали на полковника полтавського. Цього разу Жученко протримався при владі рівно два роки. На Генеральній раді в Козачій Діброві під Конотопом у червні 1672 року як полковник полтавський знову фігурував Гуджол — його нова каденція також протривала два роки. А пернач він втратив в результаті інтриги представника вже нової генерації полтавських шукачів влади — Прокопа Левенця. Однак і Левенець урядував недовго: Павло Герцик, іще одне «нове обличчя» на небосхилі полтавського владного Олімпу, організував подання колективної супліки з приводу неправомірних дій полковника і, поки гетьманський уряд розбирав скаргу, сам очолив полк. Утім, перший прихід Герцика до влади тривав лише кілька місяців: восени 1676 року новий-старий полковник Жученко зумів його потіснити. Павло Семенович не залишився в боргу й скоро повернув утрачене — проте, зрозуміло, ненадовго.

Упродовж наступних двадцяти літ полтавці із завидною постійністю передають пернач від Жученка — Левенцю, від Левенця — Жученку, а далі: Леонтію Черняку, Герцику, Жученку, Герцику, Черняку, Жученку, Герцику, Іскрі… Загалом за пів століття — від 1649-го до 1699-го — у Полтавському полку очільники змінювалися 28 разів!

Вибори та «гречка»

Дослідники української кухні стверджують, що в козацькі часи в Україні неабиякої популярності набула така крупа, як гречка. Невибаглива до ґрунтів і кліматичних умов, із порівняно коротким терміном дозрівання — гречка (або, як її ще називають, «культура тривожного кордону») почувалася в Україні рідною. А як щодо «виборчої гречки» — сумнозвісної в наші часи електоральної політтехнології? І вона була. Хіба що трохи метафорично: у козацькі часи більше цінували щось міцніше за гречку…

Згаданий перед цим Павло Герцик уперше здобув пернач полтавського полковника навесні 1676 року, щедро «подмогоричившися козакам полтавським». Принаймні так стверджував тісно пов'язаний із Полтавою генеральний суддя Василь Кочубей. Так само й претендент на сотництво в Ічнянській сотні Прилуцького полку Григорій Стороженко, змагаючись за голоси

виборців, «взяв із собою, на особливий візок, кілька відер горілки, їздив по всій сотні селами, її упоюючи, припрошуючи і вмовляючи на свій бік курінних отаманів і козаків». Цікаво, що в «агітації» претендент покладався не лише на аргументи «горілки», а й на інші, не вповні законні передвиборні технології. Зокрема, «давав різні оманливі підписки» з гарантіями того, що козаки, котрі віддадуть за нього голос, матимуть «полегшення» й не нестимуть покарань за вчинені переступи.

А ще джерела містять згадки про хабарництво при отриманні як полкових, так і сотенних урядів. Наприклад, удова козацького старшини Василя Томари стверджувала, що, прибувши на Чернігівщину з Правобережжя, її чоловік витратив близько 400 рублів з її посагу, щоб за ці гроші отримати спочатку уряд вибельського сотника, а згодом чернігівського полкового судді.

Чи усвідомлювала козацька еліта небезпеку таких корупційних діянь для долі української державності? Безумовно, що так. Доказом цьому може слугувати, зокрема, вступна частина Конституції 1710 року, де йшлося саме про способи уникнути корупції під час обрання на старшинство. У ній наголошено на неприпустимості потрапляння влади в руки «властолюбних накупнів», котрі намагаються посісти уряди, «не фундуючися на заслугах своїх, а прагнучи неситою пожадливістю»; вони спокушають «серце гетьманське корупціями й ними втискаються, без вільного обрання».

Утім, ефективним запобіжником від поширення корупційних практик це конституційне застереження в силу різних обставин так і не стало. Тож, з одного боку, в Україні аж до останніх днів існування козацької державності свято цінували і колективну волю, і право участі в управлінні державою, а з другого, непоодиноко існували й корупційні практики. *Nihil novi sub sole…*

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ 30 СЕРПНЯ 2026

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**